

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN “DƏLİNİN YADDAŞ XƏRİTƏSİ” – İNSANIN MƏNƏVİ-ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏR “XƏRİTƏSİ” KİMİ

Ağarəhim Rəhimov nəsr əsərlərində obrazların xarakterlərinin inkişafı, dəyişməsi və formalaşmasında ziddiyyətli, mürəkkəb, sərt əxlaqi-mənəvi psixoloji halları önə çəkir, dramatism anlarından məharətlə istifadə edir. Yazıçı obrazları müxtəlif şəraitlərdə, ilk növbədə, digər insanlarla münasibətlərdə xarakterlər səviyyəsində ümumiləşdirir, daha sonra müəllifin yaradıcılıq meyarlarından süzüləndən sonra xüsusişərək, bəlkə də indi söhbət etdiyimiz, ya da gündə bir dəfə də olsa, gördüyümüz, ola bilsin ki, bizim özümüzündə ola biləcəyimiz obraz və obrazlar aləmi yaradır. Bu obrazların rəngarəngliyi, eyni zamanda təkrəngliyini biz A.Rəhimovun “Dəlinin yaddaş xəritəsi” əsərində dəgərə bilərik.

A.Rəhimovun “Dəlinin yaddaş xəritəsi” adlı miniatür hekayələrdən ibarət romanında xalqın müdrikliyi, əxlaqi-mənəvi düşüncələri, söykökə, adət-ənənələrə bağlılığı bədii təfəkkür süzgəcindən keçirilir. Bu əsərdə ayrı-ayrı insanların taleyindən, məişət və güzəranlarından, onların dünyada baş verən hadisələrə münasibətindən bəhs olunur. Gələcək nəsil humanist ideyalarla silahlandırılır. Təsvir olunan hər bir kiçik əhvalatda və bu əhvalatların ümumi fonunda təsvir olunan mənzərədə qaldırılan problemlərə əxlaqi-mənəvi dəyərlər, xalq ənənələri, psixologiyası və s. digər aspektlər baxımından yanaşılmasına əsasən romanda milli düşüncənin milli bədii nəsrə necə inikas etdiyinə şahidi oluruq. Təsədüfi deyil ki, bu əsər roman janrı tipologiyasında “əhvalatlar romanı” kateqoriyasına aid edilir. Burada işlədilən ifadələr xalqın kamal dünyasından, milli bədii düşüncədən süzülüb gələn incilərdir. Əxlaqi-mənəvi aləmi zəngənləndirən ideyalardır. Atalar sözləri, zərb-məsələlər, duyumlar, deyimlərdir. Bütün bunlar hamısı bir amala xidmət edir. Bu amal A.Rəhimovun bədii yaradıcılığının əsas sütununu təşkil edir: milli əxlaqi dəyərlərin möhkəmləndirilməsi və mənəviyyatın təkmilləşdirilməsi amalı. A.Rəhimovun “milli nəsr dünyası”nda (3, s.5) müəllif oxucusunu oxuduqca süjet axarlılığına ehtiyac olmayan rəngarəng, bəzən də yalnız ağ və qara tonların hakim olduğu düşüncələr, hadisələr və hislər burulğanına salır.

Müəllifin təqdimatında biz Zeynəb qarını əsərin “Xəzinə” (“Müdrik kəlamlar xəzinəsi”) adlı ilk hissəsində tanıyıırıq. Təsvir olunan hər bir kiçik hadisə “Dəlinin yaddaş xəritəsi”ndə oxucunu fərqli məkanlara aparır, həyatın, dünyanın ən müxtəlif insanları ilə qarşılaşdırır. Bu “xəritə” məhz Zeynəb qarının xəritəsi idi. Əsərdə onun adı ilə bağlı müxtəlif hadisə və əhvalatlar təsvir olunur. Dünyagörmüş bu qadın bilavasitə ya bu hadisələrin izləyicisi və dəyərləndiricisi, ya da birbaşa iştirakçısı mövqeyində çıxış edir. Yazıçının yeni tipli qəhrəmanı bizi rəmzi xəritənin istənilən bir nöqtəsinə aparır, lakin sonda öz vəzifəsini icra edərək uzaqlaşır. Zeynəb qarı əsər boyu sanki oxucusu ilə birgə hadisələri yaşayır, öz xəritəsinin izlərini bizim təfəkkürümüzə naxış kimi işləyir. Romanın “Dəlinin yaddaş xəritəsi” adlanması təsadüfi deyil, bu birbaşa olaraq Zeynəb qarı obrazı ilə bağlıdır. Əsəri ümumi məntiqi məzmunu əsaslanaraq “Ağıllının yaddaş xəritəsi” də adlandırmaq olar. Bu “xəritə”də ən ağıllı adamdan ən dəli insana qədər hər kəs özünü tapa bilər. Bəlkə də, ağıllı ilə dəli elə eyni məfhumdur?! Zeynəb qarı hərtərəfli mükəmməl obrazdır, lakin reallıqda belə ağıllıların, həyatın hər yerində insanların qarşısına çıxıb onlara real olan, amma “həyatdan olmayan” fikirləri söyləməsi insanlar tərəfindən ziddiyyətlə qarşılanır. Bu fikirlərin ünvanlandığı subyektlərin heç də hamısı, bunların “ağıllı” fikirlər olmasını qəbul etmir. Həmin fikirlər əsərin ümumi ideyasına xidmət edir. Biz buna əsərin sonuncu hekayəsində (“Halallıq”) Zeynəb qarının halallıq istəməsi və dünyaya ilə sağollaşmaq getməsinin əks olunduğu epizodda şahid oluruq. O, öz sözlərində bunu vurğulayaraq əsəri tərk edir: “ – Az ömür sürməmişəm, bu illər ərzində anladım ki, ən qüdrətli şey ağıldır...” (5, s. 606). Artıq əsərin sonunda Zeynəb qarının “yoxluğunda” oxucu hər şeyin “varlığını” görür. Bizə əslində Zeynəb qarı yox, onun bizdə göstərmək istədikləri və görmək istədikləri lazımdır. Bu xəritə çox qarışıqdı, lakin bizə bu yolda bələdçi məhz Zeynəb qarıdır. Hətta əsəri “xarakterlər xəritəsi” də adlandırmaq olar. Hər miniatür hekayədə Zeynəb qarı qarşısındakı

obrazın əxlaq və düşüncəsinə uyğun cavab verir. İstehza, gülüş, kinayə Zeynəb qarının silahını qüvvətləndirən amillərdir. Dəlilik qüvvəsi gətirən də həmin istehza, gülüş, kinayədir. Lakin buna dəlilik yox, dəli kimi ağılım gücü demək olar. Bu güc, potensial xalqın tarixi köklərindən su içir. Buradakı əhvalatların hər birində həyat bütün sahələrindəki reallığı, bəzən isə qeyri-reallığı ilə əks etdirilir. Bu güclə paralel Zeynəb qarının aləmində səbr, təmkin insanın daxili aləminə təsirdə başlıca şərt olur. Qeyd etməliyik ki, müəllif bu obrazı yaradarkən hər cür sünilikdən, quramaçılıqdan, qeyri-təbiilikdən uzaq olmağa çalışmışdır, obrazın xalqdan süzülüb gələn düşüncəsinə, ruhuna, dilinə qətiyyənlə toxunmur. Onun mübarizə aparmaq üçün qüvvətli və yeganə silahı sözdür. Hər kiçik hissənin sonundakı Zeynəb qarının kəsərli, tutarlı sözləri əsərin sonunda bizim gözümlərimizin qarşısında “insanın mənəvi-əxlaq keyfiyyətlər xəritəsi”ni canlandırır. Bu silah əxlaqi qüsurluları, mənəviyyatı korlanmış insanları Zeynəb qarından çəkindirir, qorxudur. Zeynəb qarısı A.Rəhimovun digər əsərlərindəki heç bir obraza bənzəmir. Hətta onun başqa roman və povestlərində Zeynəb qarısı obrazının dilindən deyilmiş hikmətli sözlərə istinad olunduğunun da şahidi oluruq (məsələn, “Qasırğa romanı”) (4, s.3). Həqiqətən də, “Zeynəb qarısı A.Rəhimin uzun illərdən bəri gələn, onun zəngin təcrübəsinin və müşahidəsinin nəticəsidir, Zeynəb qarısı bir növ, yazıçının prototipidir” (1, s.101). Əsərin əsas qayəsi və ideyasına nəzər salsaq, deyə bilərik ki, “Dəlilin yaddaş xəritəsi” mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər anlayışına və meyarlarına tamamilə yeni töhfələrini verir.

Müəllif sürətlə qloballaşan dünyanın və onunla eyni ritmdə yaşamağa çalışan milli dəyərlərin eyni artan sürətlə aşınmasına, məhv olmasına, yaratdığı Zeynəb qarısı obrazının gözü ilə baxır, onun təfəkkürü ilə bu hadisələrə qiymət verir. “Bizim gördüyümüz Zeynəb qarısı obrazın bədii mətn məkanından subyektiv milli düşüncə məkanlarına transformasiyasıdır” (3, s.6).

Zeynəb qarısı keçmişinə, bugününə və gələcəyinə xitab edir. Keçmişə gələcək üçün ən mühüm milli-mənəvi dəyər hesab edir. Onun “Sabahın müəllimi” hekayəsində: “– Oğlum, sən nə qədər çox bilsən də, müasir olsan da, məqsədə çatmağın ən yaxşı yolunu sənin baban bilir. Sabahın müəllimi dünəndi. Onu da eşitməmiş olmazsan ki, keçmişinə daş atan özü topa tutular” (5, s.590).

Əsərdəki hekayələrin bir qisminə müəllif ölüm mövzusunda Zeynəb qarısı obrazı vasitəsilə münasibət bildirməyə çalışmışdır. Bu hekayələrindən biri də “Ölülərin dərsi”dir. Nəvəsi Zeynəb qarısından insanların niyə öldüyünü soruşanda Zeynəb qarısı qalanlara dərs vermək üçün olduğunu deyir. Bu dərs nə idi: “Ölülər dirilərə qandırmaq istəyirlər ki, başqalarının var dövlətini oğurlamayın. Qəlblərə toxunmayın, yalan, şər... danışmayın, özünü günah qazanmayın. Həmişə mənəvi kimi burda qoyub gedəcəksiz” (5, s.574).

“Ömür əmanətdir” hekayəsində Həsərət kişi ilə dialoqunda Zeynəb qarının digər bir xarakter xüsusiyyəti təsvir olunmuşdur. Zeynəb qarısı hər nə qədər ətrafına hirsli, kinli, həm də səbrli, təmkinli olsa da, bir o qədər yorulmuş, həyata küsmüş daxili aləmi ilə bu dünyadan qopmağa çalışan obrazdır. O, ölümü insanın bu dünyada edə biləcəklərinin bir həddi kimi qiymətləndirir: “Gözəl dünyada insanlar gözəl yaşamaq əvəzinə, özləri özlərinə qənim kəsirlər. Ölüm olmasa insanlar qudurarlar, dünyanı məhvərindən çıxararlar, mizan itər, haqq-ədalət pozular. İnsan ölümün özünü də öldürməyə qadir xilqətdir. Ancaq özü-özünü qoruya, yaşada bilmir” (5, s.448). Eyni bu mahiyyət və məzmununda olan “Ölümün çarəsi yoxdur” (5, s.510) hekayəsi də vardır.

Bəzən isə ölüm əslində bəhanə olur, müəllif insanın dərddən və bəladan ayrı mövcud olmadığını deyərək, əqidəcə Füzuliyə yaxınlaşır. Bu ideya “Baş bəla görər” hekayəsində təsvir olunub. “Doğulan hər kəs dərddə mübtəladır:

Ayaq dəyməyən daş olmaz,

Bəla görməyən baş...” (5, s.359).

Dərd və bəla mövzusu deyəndə ilk yada düşən dahi şairimiz Füzuli olur. Onun yaradıcılığının əsasını da məhz bu iki mövzu təşkil edirdi: “Dərd şairliyin əsas sərmayəsidir” (2, s.16). “Hədiqətüs-süəada” əsərində “Fəsl-i ibtilayi-Adəm əleyhissəlam” hissəsində Adəm peyğəmbərlə bağlı rübaisində Füzuli bu fikri belə ifadə edir:

Adəm ki, fəzayi-ələmə basdı qədəm,

Ənduhü bəlaya oldu əvvəl həmdəm.

Məxsusdur Adəmə bəlayi-ələm,

Aləmdə belə çəkməyən olmaz adəm(2, s.33).

“Ölüm” mövzusunda əlavə qəbiristanlıqla bağlı hekayələri də vardır. Bu hekayələrindən biri “Ölü xortlayıb” hekayəsidir. Burdakı Zeynəb qarının öz nəvəsi ilə dialoqundan insanların ölümünə yox, əslində o qəbiristanlıqda toplaşan insanlara qarşı olan acı istehzasını göstərirdi: “Oğlum, yəqin ölürlərdən hansısa xortlayıb” (5, s.532).

A.Rəhimov hekayələrində ailə, ailə dəyərlərini, övlad-valideyn münasibətlərini, xüsusilə vurğulayır. Burada da Zeynəb qarı yalnız həqiqət axtarışındadır. Belə hekayələrinin sayı kifayət qədərdir: “Övlad tərbiyəsi”, “Zərbənin ağrı-acısı”, “Fərsiz övlad”, “Atayla dost”, “Ata və oğullar”, “Ağıllı oğul” və s. hekayələrini nümunə olaraq göstərmək olar. Bu hekayələrinin bəzilərinə nəzər salaq: “Zərbənin ağrı-acısı” övlad tərbiyəsinin fərd kimi insanın həyatında necə önəmli yer tutduğunu və yanlış tərbiyənin insanı necə böyük fəlakətlərə sürükləyə biləcəyi Zeynəb qarının dili ilə diqqətə çatdırılır: “Gec-tez uşağına vurduğun zərbənin ağrı acısını ən çox özün çəkəcəksən” (5, s.369). Bəzən isə tərbiyənin də gücsüz qaldığı məqamlar olur ki, bunu da “Fərsiz övlad” hekayəsində görürük: “Fərsiz övlad altıncı barmaq kimidir, kəsərsən, ağrıdar, saxlarsan, eybəcər görünür” (5, s.366). Digər bir hekayə də “Atayla dost”da yazıçı ailə daxili münasibətləri daha fərqli aspektdə təhlil etmişdir: “Övladı ilə dost olmağı bacarmayan kəsin düşməni çox olar” (5, s.329). Bu düşüncə milli baxışlardan irəli gəlir.

Dost münasibətlərinə də bir neçə hekayədə Zeynəb qarı vasitəsilə ədib özünəməxsus fikirlərini bildirir. Belə hekayələrinə nümunə olaraq “Dost olaq”, “Dostunu tanı” və s. hekayələrini demək olar. Onun “Dost olaq” hekayəsində iki dost – iki oğlan söhbət edərkən Zeynəb qarı onların bir-birinə qulaq asmaqdan daha çox yalnız “mən, mən..” dediklərini eşidir. Onun bu “dost”lara münasibəti birmənalı və əlavə şərhə ehtiyac olmadan elə Zeynəb qarı üslubu ilə deyilmiş çox sadə bir cavabla ifadə olunur: “Dost arası pak gərək. Sizin aranız pak deyil. Ona görə də dost sözüne zəhər qatmayın” (5, s.534).

Zeynəb qarı sözünü söylərkən heç dolandırmadan birbaşa yalnız bir hədəf göstərir; məhz insanın mənəvi-əxlaqi yoxsallıq problemini tənqid obyektini kimi seçir. Hekayələrindən birində - “Gəmiricilər”də biz bunun aydın təsvirini görürük: “Ən təhlükəli gəmirici insandır. Özünü özünüzdən qoruyun” (5, s.530).

Bəzi hekayələrdə isə cismən yaşayan, amma mənən məhv olan insanlar Zeynəb qarının söz atəşinə tuş gəlir. Bu insanların özlərinə belə faydası yoxdur, o ki qaldı, cəmiyyətə hər hansı bir xeyir versinlər, insan daxilən güclü deyilsə, öldürülür. Belə bir insan rəhmətə gedəndə (“Çoxdan ölmüşdü” hekayəsi) Zeynəb qarı onun vida mərasiminə getmir, bunun səbəbini soruşurlar, cavabında isə Zeynəb qarıkəskin ironik məzmun daşıyan fikirlərini çox təmkinlə səsləndirir: “ – Əşi, o ki, çoxdanın ölüsüdü, maraqlıdır ki, vida mərasimini indiyəcən niyə saxlayıblar?” (5, s.510)

Zeynəb qarının rastlaşdığı insanların hamısı tənqid hədəfi olmur; o, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik insanların daxili aləmlərindəki işığı görə bilirdi. İş adamı Qədiriyyənin alicənablığını (“Alicənablıq” hekayəsi) yüksək qiymətləndirir: “Mən istəməzdim ki, sən haqqında belə sarsaqlar əməllərindən çəkinmirsən, sən də xeyirxahlığından əl çəkəsən” (5, s.524).

Romanı rəsm tablosuna bənzətsək, əminlikə deyə bilərik ki, hər bir hekayə bu rəsm əsərində (“Dəlinin yaddaş xəritəsi” romanı) rəssamın (A.Rəhimovun) vurduğu fırça zərbələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 472 s.
2. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
3. Məmmədli İ. Məmmədova S. İnsan konsepsiyası işığında (Ağarəhimin bədii yaradıcılığı fonunda). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2017, 372 s.
4. Rəhimov A. Dəlinin yaddaş xəritəsi. Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2014, 532 s.
5. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. XI cild (romanlar). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2015, 563 s.
6. Rəhimov A. Əsərlər. 20 cildə. XIX cild (əhvalatlar romanı). Bakı: “BQU nəşriyyatı”, 2015, 628 s.

7. Rəhimov A.S. Əliyeva T.A.Yazıçı xarakteri və bədii düşüncə. Bakı: “E.L” nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC”, 2018, 296 s.

XÜLASƏ

Zeynəb vətəninə, millətinə və xalqına bağlıdır.A.Rəhimov “Dəlinin yaddaş xəritəsi” miniatür hekayələrdən ibarət romanında xalqın müdrikliyi, əxlaqi-mənəvi düşüncələri söykəkə, adət-ənənələrə bağlılığı bədii təfəkkür süzgəcindən keçirilir. Ayrı-ayrı insanların taleyindən, məişət və güzəranlarından, onların dünyada baş verən hadisələrə münasibətindən bəhs olunur. Gələcək nəsillər humanist ideyalarla silahlandırılır. Burada işlədilən ifadələr xalqın kamal dünyasından, bədii təfəkküründən süzülüb gələn incilərdir.

Açar sözlər: *mənəviyyat, əxlaq, xəritə, ağıl, dəlillik*

Rəyçi: *dos. S.M.Qocayeva*